

کرده است (مهستی گنجوی، ۱۳۴۷: ۳۲، ۳۵)؛ اما همانطور که نشان خواهیم داد، حداقل مأخذ ده رباعی دیگر دیوان مهستی گنجوی هم همین دستنویس بوده است.

از آنجا که دیوان مهستی گنجوی پیش‌تاز بررسی‌های ادبی در مورد این بانوی رباعی سرا به شمار می‌رود، خواه‌ناخواه مورد استناد بسیار از محققان قرار گرفته است. حتی کتاب مهستی زیبا اثر فریتس مایر، ایران‌شناس سوئدی، با همه وزن علمیش، به‌علت دسترسی نداشتن عامه محققان ایرانی به اصل کتاب، نتوانست جایگزین این اثر گردد. طاهری شهاب علاوه بر رعایت نکردن شیوه علمی در گردآوری آثار پراکنده شاعران بی‌دیوان و بی‌دقتی در رونویسی از منابع مورد رجوع خود، به بسیاری از منابع دست اول هم دسترسی نداشته است.

بعضی انتساب‌های نادرست که مرحوم طاهری شهاب در کتاب خود بنیان نهاده، مطابق شیوه مرضیه اغلب جویندگان و پژوهشگران، در منابع بعدی هم بدون واریسی صحت و سقم آنها تکرار شده است. در اینجا برای اینکه سرنخ بنیان‌های خطا در پژوهش‌های ادبی را نشان دهیم، به ده فقره از رباعیات منسوب به مهستی گنجوی، که نخستین بار از کتاب مرحوم طاهری شهاب وارد عرصه مطالعات ادبی شده‌اند، اشاره می‌کنیم و رد آن را در متون بعدی پی می‌گیریم.

تصویر ضمیمه عکس دو صفحه از دستنویس شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی را نشان می‌دهد. این دستنویس ارزشمند، مجموعه‌ای از اشعار شعرای قدیم است که به تخمین در نیمه اول سده هشتم هجری فراهم آمده است. نسخه کتابخانه مجلس، به‌علت داشتن شش رباعی از خیام، نخست در مطالعات مربوط به رباعیات خیام مورد توجه قرار گرفت (رک. میرافضلی، ۱۳۸۲: ۱۱۱-۱۱۴). سپس، به‌علت اشمال بر نه رباعی به‌نام مهستی، در شمار منابع قدیم اشعار این بانوی رباعی سرای نیز جای گرفت. همانطور که در تصویر دیده می‌شود، در صدر صفحه شماره ۵۲۰ این نسخه، رباعی از مهستی آمده است. سپس گردآورنده، رباعی دیگری را با عنوان «لغیره» (صحیح: لغیرها) نقل کرده و در دنباله آن، ۹ رباعی دیگر با عنوان «ایضاً» قرار گرفته است. این عناوین برای هر محقق که با نسخ خطی سروکار دارد روشن می‌کند که فقط رباعی اول متعلق به مهستی گنجوی است و ده رباعی بعد از شاعر یا شاعران ناشناسی غیر

بنیاد که بر باد بود، هیچ بود مأخذ شماری از انتسابات غلط در رباعیات مهستی گنجوی

سید علی میرافضلی

alimirafzali@yahoo.com

مهستی گنجوی، یکی از رباعی‌سرایان نامدار زبان فارسی است. درباره زندگی او اطلاعات بسیار اندکی داریم و از قراین برمی‌آید که در اواسط سده ششم هجری می‌زیسته است. در منابع حدود ۳۰۰ رباعی به اسم او نقل شده است که یک‌سوم آن ممکن است از او باشد. این شعرها اغلب در جنگ‌ها و مجموعه‌های ادبی به اسم او نقل شده و تعداد زیادی از آنها میان مهستی و دیگر شاعران مشترک است. براساس زندگی او و مناظراتش با امیر احمد، پسر خطیب گنجه که خود از شاعران قدیم است و همسر مهستی گنجوی پنداشته می‌شود، داستان مهستی و امیر احمد در سده‌های هفتم و هشتم هجری شکل گرفته است و مؤلف آن را جوهری زرگر می‌دانند (رک. مستوفی، ۱۳۶۲: ۷۱۸؛ دولت‌شاه، ۱۹۰۰: ۱۲۰). اولین تلاش برای گردآوری رباعیات مهستی گنجوی، به اهتمام مرحوم طاهری شهاب صورت گرفت و کتاب او که تحت عنوان دیوان مهستی گنجوی در سال ۱۳۳۵ منتشر شد و به چاپ سوم هم رسید (۱۳۴۷ش)، مشتمل بر ۱۶۹ رباعی است. منبع طاهری شهاب در نقل اشعار مهستی، اغلب تذکره‌ها و مجموعه‌های جدید بوده است، اما در میان آنها دو سه فقره از جنگ‌های قدیم هم به چشم می‌خورد. از جمله این جنگ‌ها، مجموعه اشعار شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس است که در سده هشتم هجری فراهم آمده و در آن صراحتاً نه رباعی به اسم مهستی گنجوی آمده است. طاهری شهاب در پانوشته‌های کتاب خود، در دو مورد به این دستنویس اشاره

دیده می‌شود. جا گرفتن این ده رباعی در این بخش کتاب محرابی، خود به تنهایی گویای همه چیز است. فریدون نوزاد در کتاب مهستی نامه نه فقره و سعدالله اسدالله‌یف در کتاب اشعار منتخب مهستی خجندی، هشت فقره از آنها را نقل کرده‌اند. رفائیل حسینوف در رباعیات مهستی گنجوی (که گزیده‌ای از رباعیات مهستی است) سه رباعی، و فریتز مایر در مهستی زیبا و سهیلی خوانساری در رباعیات حکیمه مهستی دیر هر کدام یک رباعی از رباعیات بالا را آورده‌اند؛ این در حالی است که جز در عرفات العاشقین در هیچ مأخذی، چه جنگ‌ها و مجموعه‌ها و چه تذکره‌های شعرا، این ده رباعی به اسم مهستی گنجوی نقل نشده است. بنابراین، اتکای بیشتر مؤلفین یادشده به کتاب طاهری شهاب بوده است. این مورد نشان می‌دهد که بی‌دقتی یک مؤلف چگونه می‌تواند جمعی از پژوهشگران را به خطا بیفکند. اوحدی (۱۳۸۸: ۵/ ۳۴۶۰) رباعی سوم را جزو اشعار مهستی آورده و احتمالاً مأخذ مایر و سهیلی خوانساری این اثر بوده است.

نکته دیگری که ذکر آن از خالی از لطف نیست، در مورد شکل تنظیم رباعیات در دستنویس شماره ۹۰ کتابخانه مجلس است. این دستنویس که فاضل ارجمند نجیب مایل هروی آن را «سفینه نوح» نامیده است، در بخش پایانی (ص ۵۰۹-۵۵۱)، دارای ۲۵۸ رباعی است که بر مبنای حرف آغازین رباعی‌ها تنظیم الفبایی شده‌اند. این نوع تنظیم که در دواوین و مجموعه‌های قدیم بسیار نادر است، خود راهنمای خوبی برای محققان است. در تصویر صفحات ۵۲۰ و ۵۲۱ نسخه که ضمیمه مقاله است، همگی رباعیات با حرف ج/ج آغاز می‌شوند و این خود نشانه‌ای است که همه این رباعیات نمی‌تواند از شاعری واحد باشد. البته تنظیم الفبایی رباعیات در یک موضع به هم خورده (ص ۵۳۱) که علت آن هم می‌تواند جابه‌جایی اوراق دستنویس باشد و هم سهل‌انگاری یا ناگزیری کاتب (یا هر دو). این شکل تنظیم و این خطا محتاج بررسی دقیق‌تر نسخه است و شاید بتواند ما را در باب تعیین قدمت و اصالت نسخه یاری رساند.

منابع:

- اسدالله‌یف، سعدالله (مرتب و مؤلف پیشگفتار) (۱۹۹۲). مهستی خجندی، اشعار منتخب. دوشنبه: عرفان.

از اوست. ما نمی‌دانیم که مرحوم طاهری شهاب اصل دستنویس را دیده یا فرد دیگری رباعیات این نسخه را برای او نویسانده است؛ هر چه هست، وی آن ده رباعی دیگر را نیز برخلاف نص نسخه، به حساب مهستی گنجوی گذاشته است. من مصراع نخست این ده رباعی را اینجا می‌نویسم:

۱. چون نیست ز هر چه هست جز باد به دست (مهستی، ۱۳۴۷: ۳۳؛ اسدالله‌یف، ۱۹۹۲: ۶۵؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۱۷۶)
۲. چون باد که هر زمان ز سویی بجهد (مهستی، ۱۳۴۷: ۴۲؛ اسدالله‌یف، ۱۹۹۲: ۷۱؛ نوزاد، ۱۳۷۷: ۱۰۷؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۱۹۰)
۳. چون خاک زمین اگر عناکش باشی (مایر، ۱۹۶۳: ۳۵۲؛ مهستی، ۱۳۴۷: ۶۸؛ همو، ۱۹۸۵: ۸۸؛ همو، ۱۳۷۱: ۱۱۹؛ اسدالله‌یف، ۱۹۹۲: ۵۷؛ نوزاد، ۱۳۷۷: ۱۵۷؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۲۰۹)
۴. جان کوبه تن آباد بود، هیچ بود (مهستی، ۱۳۴۷: ۴۳؛ اسدالله‌یف، ۱۹۹۲: ۷۳؛ نوزاد، ۱۳۷۷: ۱۰۵؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۱۸۶)
۵. چشم چو بر آن عارض گلگون افتاد (مهستی، ۱۳۴۷: ۴۳؛ همو، ۱۹۸۵: ۲۴؛ اسدالله‌یف، ۱۹۹۲: ۷۳؛ نوزاد، ۱۳۷۷: ۹۱؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۱۸۰)
۶. جان! نفسی دور نه‌ای از یادم (مهستی، ۱۳۴۷: ۵۶؛ اسدالله‌یف، ۱۹۹۲: ۷۵؛ نوزاد، ۱۳۷۷: ۱۲۷؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۱۹۷)
۷. جان! نه هر آن کس که دلی خوش دارد (مهستی، ۱۳۴۷: ۴۳؛ همو، ۱۹۸۵: ۲۷؛ اسدالله‌یف، ۱۹۹۲: ۷۳؛ نوزاد، ۱۳۷۷: ۹۲؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۱۸۲)
۸. جان! غم دل ز بی‌نوایی خیزد (مهستی، ۱۳۴۷: ۴۴؛ نوزاد، ۱۳۷۷: ۹۶؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۱۸۴)
۹. جان! دل مسکین من این کی پنداشت (مهستی، ۱۳۴۷: ۳۳؛ اسدالله‌یف، ۱۹۹۲: ۶۵؛ نوزاد، ۱۳۷۷: ۸۰؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۱۷۷-۱۷۸)
۱۰. چون در دلت آن بود که گیری یاری (مهستی، ۱۳۴۷: ۶۷؛ نوزاد، ۱۳۷۷: ۱۵۷؛ محرابی، ۱۳۸۲: ۲۰۸)

معین‌الدین محرابی همه این ده رباعی را در بخش سوم کتاب مهستی گنج‌های نقل کرده است. این بخش، در بردارنده رباعیاتی است که فقط در کتاب‌های معاصران به اسم مهستی

- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین (۱۳۸۸). عرفات العاشقین و عرصات العارفين. به تصحیح سید محسن ناجی نصرآبادی. تهران: اساطیر.
- دولت‌شاه سمرقندی (۱۹۰۰). تذکره الشعراء. به اهتمام ادوارد براون. لیدن: بریل.
- مایر، فریتز (۱۹۶۳). مهستی زیبا. ویسبادن: شرکت سهامی انتشارات فرانتس اشتاینر.
- مایل هروری، نجیب (۱۳۹۰). «سفینه نوح». گزارش میراث، سال پنجم، ش ۴۷-۴۸: ۱۱-۱۵.
- محرابی، معین‌الدین (۱۳۸۲). مهستی گنجه‌ای: بزرگ‌ترین زن شاعر رباعی سرا. تهران: توس.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). تاریخ گزیده. به تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- مهستی گنجوی (۱۳۴۷). دیوان مهستی گنجوی. به اهتمام طاهری شهاب. تهران: ابن‌سینا.
- _____ (۱۹۸۵). رباعیات مهستی گنجوی. رفائیل حسینوف. باکو: یازیچی.
- _____ (۱۳۷۱). رباعیات حکیمه مهستی دبیر. احمد سهیلی خوانساری. تهران: انتشارات ایران.
- میرافغانی، سید علی (۱۳۸۲). رباعیات خیام در منابع کهن. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- نوزاد، فریدون (۱۳۷۷). مهستی نامه. تهران: دنیای نو.

